

Belirlenim ve Özgürlük Arasında: Erich Fromm'un Erken Dönem Çalışmalarında (1929-1936) Öznenin Konumlandırılışı

Between Determination and Freedom: The Positioning of the Subject in Erich Fromm's Early Works (1929–1936)

Selvihan Polat¹ 0000-0002-4425-9642, polat.selvihan@gmail.com

Özet

Bu çalışma, Weimar Cumhuriyeti'nin krizi ve faşizmin yükselişi karşısında, özellikle kitlesel itaatın psikolojik kökenlerini anlama çabası içinde Erich Fromm'un 1929-1936 arası dönemde geliştirdiği analitik sosyal psikolojinin, psikanalitik belirlenimcilik ile tarihsel materyalizm arasında özneye nasıl bir özgürlük ve fail olma alanı açtığını incelemektedir. Fromm, Freudcu psikanaliz ile Marksist toplum kuramını sentezlerken, "toplumsal karakter" (*Gesellschaftscharakter*) kavramını ekonomik altyapı ile ideolojik üstyapı arasında bir dolayım (*Vermittlung*) ve bağlayıcı öge (*Bindeglied*) olarak konumlandırmaktadır. Bu kavramsal çerçeve, bireyin hem toplumsal koşullar tarafından belirlendiğini hem de bu koşulları dönüştürme kapasitesine sahip olduğunu düşünmeye olanak tanımaktadır. Fromm'un özgürlük anlayışı, sınırsız bir özerklik değil, belirlenimler içinde gerçekleşen bir özgürleşme sürecidir. Etken uyum ile edilgen uyum arasındaki gerilim tam da bu noktada öznenin toplumsal koşullara hem boyun eğebileceğini hem de onları dönüştürebileceğini göstermektedir. Çalışma, Fromm'un teorik çerçevesinin hem Freudcu içgüdü belirlenimciliğini hem de vulgar Marksist ekonomik belirlenimciliği aşarak, öznenin tarihsel failliğine dair özgün bir perspektif sunduğunu savunmaktadır.

Anahtar Sözcükler

Erich Fromm, özne, toplumsal karakter, analitik sosyal psikoloji, tarihsel materyalizm

Abstract

This study examines how Erich Fromm's analytical social psychology, developed between 1929 and 1936 in response to the crisis of the Weimar Republic and the rise of fascism, particularly in his effort to understand the psychological origins of mass obedience, opens up a space for freedom and agency for the subject between psychoanalytic determinism and historical materialism. In synthesizing Freudian psychoanalysis with Marxist social theory, Fromm positions the concept of "social character" (*Gesellschaftscharakter*) as a mediation (*Vermittlung*) and a connecting element (*Bindeglied*) between the economic base and the ideological superstructure. This conceptual framework allows us to think of the individual as both determined by social conditions and capable of transforming those conditions. Fromm's understanding of freedom is not an unlimited autonomy but a process of emancipation that takes place within determinations. It is precisely at this point that the tension between active adaptation and passive adaptation shows that the subject can both submit to social conditions and transform them. The study argues that Fromm's theoretical framework overcomes both Freudian instinctual determinism and vulgar Marxist economic determinism, thereby offering an original perspective on the historical agency of the subject.

Keywords

Erich Fromm, subject, social character, analytical social psychology, historical materialism

¹ Department of Psychology | Psikoloji Bölümü, Iğdır University, Iğdır, Türkiye

Received date: 17/02/2026 — Revised date: 03/03/2026 — Accepted date: 05/03/2026

 This work is under the Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International license

Giriş

Weimar Cumhuriyeti'nin çöküşü ve faşizmin yükselişi, 20. yüzyılın en sarsıcı toplumsal dönüşümlerinden biridir. Bu dönemde, kitlesel itaatın psikolojik kökenleri, düşünürleri hem bireysel hem de toplumsal düzeyde bir perspektif geliştirmeye itmiştir. Psikanaliz, bireyin bilinçdışı dinamiklerini anlamak için güçlü bir araç sunarken, Marksist toplum kuramı ekonomik ve sınıfsal yapıların belirleyiciliğine işaret ediyordu. Ancak bu iki perspektifin kesişiminde, özellikle Frankfurt Okulu çevresinde, insanın hem içsel dürtülerinin hem de dışsal toplumsal koşulların belirlenimi altında nasıl olup da özgür bir fail olarak düşünülebileceği sorunsalı kritik bir öneme sahipti. John Abromeit'in vurguladığı gibi, Frankfurt Okulu'nun bu dönemdeki temel sorunsalı, Marx'ın ideoloji teorisini revize etmek ve güncellemek için Freud'un erken dönem dürtü teorisini ve bastırma, içe döndürme ile telafi kavramlarını kullanmaktı (Abromeit 2011, 337).

Söz konusu sorunsalın Enstitü içindeki en yetkin temsilcisi ise Erich Fromm'du. Fromm'un Frankfurt Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'ne dahil edilmesini sağlayan en önemli etkenlerden biri, onun 16 Şubat 1929'da Frankfurt Psikanaliz Enstitüsü'nün¹ resmi açılış töreninde sunduğu "Psychoanalysis and Sociology" [Psikanaliz ve Sosyoloji] başlıklı konuşmasıdır (Abromeit 2011, 192-193). Fromm söz konusu açılış konuşmasında, psikanaliz ve sosyoloji arasındaki ilişkiyi tek yönlü bir uygulama olarak değil, karşılıklı bir etkileşim olarak kurmaktadır: "Enstitü'nün derslerinde üzerinde duracağım psikanaliz ve sosyoloji arasındaki ilişkiler sorununun iki yönü vardır. Birincisi psikanalizin sosyolojiye uygulanması, ikincisi ise sosyolojinin psikanalize uygulanmasıdır" (Fromm 1989, 37). Fromm'a göre asıl mesele, bu karşılıklı uygulamadan da öte, her iki yöntemin birlikte kullanılmasını zorunlu kılan, aynı anda hem psikolojik hem de toplumsal nitelikteki fenomenleri anlayabilmektir (39).

Fromm'u bu tür kesişimsel sorunlara yönelten temel ilgi, asistanı Rainer Funk'un aktardığı üzere, 1922 tarihli sosyoloji doktora tezine kadar uzanmaktadır. Funk'a göre bu tez, Fromm'un "içgörülerine rehberlik eden ve hayatı boyunca sosyal-psikolojik araştırmasının belirleyicisi olarak hareket eden belirli bir ilgiyi açıkça aktarır – yani, ekonomik, sosyal ve kültürel yaşam pratiğini paylaşan insanların benzer şekilde düşünmelerine, hissetmelerine ve davranmalarına neyin neden olduğu sorusu" (Funk 2015, 100). Dolayısıyla Fromm, insanın "psişik aygıtının, özellikle ben örgütlenmesinin gelişimi" ile "insanlığın toplumsal, özellikle de ekonomik-teknik gelişimi" arasındaki ilişkiyi anlamaya çalışan bir düşünür olarak karşımıza çıkmaktadır (Fromm 1989, 39).

Fromm'un erken dönem çalışmalarında kullandığı terim "birey" (*das Individuum*) olmakla birlikte, onun birey analizi, felsefi anlamda bir öznenin –yani yalnızca belirlenimlere maruz kalmayan, aynı zamanda bu belirlenimler karşısında aktif konum alabilen, bilinçlenebilen ve dönüştürebilen bir failin– toplumsal kuruluşunu sorgulamaktadır. *Larousse Felsefe Sözlüğü*'nde belirtildiği gibi, Batı felsefesinde özne "düşünen ve düşüncesine göre hareket eden, böylece özerkliğini kazanan ve kişiliğini ortaya koyan ... kaderini seçen, kendi tarihinin aktörü olan bilinçli ve iradeli bir özne" olarak kavranmaktadır (Paquot ve Pépin 2024, 177). Nitekim bu terminolojik tercih (Fromm'un "birey"de ısrar etmesi) Fromm'un psikanalitik geleneğe bağlılığını yansıtırken, kavramsal içerik özne felsefesinin merkezî sorunlarına işaret etmektedir.

Makalede savunulacağı üzere, Fromm bireyi ne Marksizm'in vulgar yorumundaki gibi salt toplumsal-ekonomik koşulların pasif bir ürünü ne de Freudculuğun vulgar yorumundaki gibi yalnızca içgüdülerinin kölesi olarak görmekte; aksine, bu iki belirlenim alanı arasında dolayım kuran dinamik bir varlık olarak kavramaktadır. Fromm'a göre birey, bu iki belirlenim alanı arasında bir dolayım (*Vermittlung*) ve bağlayıcı öge (*Bindeglied*) işlevi gören dinamik bir varlıktır. Bu aracılık işlevi, öncelikle aile olmak üzere kurumlar aracılığıyla gerçekleşmektedir, nihai ifadesini ise Fromm'un bu dönemde şekillendirmeye başladığı "toplumsal karakter" (*Gesellschaftscharakter*) kavramında bulmaktadır. Fromm'un bu kavrayışının izini sürmek üzere, çalışma üç ekseninde ilerlemektedir. İlk olarak Fromm'un karşılaştığı sorun, yani Marksist ve

¹Martin Jay'in aktardığına göre, Frankfurt Psikanaliz Enstitüsü "doğrudan olmasa bile, bir Alman üniversitesiyle bağlantılı, açıkça Freudcu olan ilk kuruluşu" (Jay 2014, 158).

Freudcu belirlenimciliğin özne anlayışları ele alınacaktır. Ardından Fromm'un analitik sosyal psikoloji yöntemiyle bu soruna nasıl yanıt verdiği ve özneyi nasıl yeniden konumlandığı tartışılacaktır. Son olarak Fromm'un özgürlük ve faillik anlayışı değerlendirilecektir.

1. İki Belirlenim Arasında Özne: Marksist ve Freudcu Belirlenimin Sınırları

Fromm'un 1929-1936 dönemindeki entelektüel faaliyetini anlamak için, onun karşılaştığı teorik sorunu netleştirmek gerekmektedir. Bu sorun, öznenin iki farklı determinist teori arasında nasıl konumlandırılacağı meselesidir: Bir yanda tarihsel materyalizmin ekonomik belirlenimciliği, diğer yanda Freudcu psikanalizin içgüdüsel belirlenimciliği bulunmaktadır. Her iki teori de özneyi belirli güçlerin ürünü olarak ele almakta, ancak bu güçlerin doğası ve işleyişi konusunda farklı yanıtlar sunmaktadır.

Tarihsel materyalizmin temel tezi, Marx'ın *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı* (1859) adlı eserinde şu ünlü formülasyonla ifade edilmiştir: “Maddi hayatın üretim tarzı, genel olarak toplumsal, siyasal ve entelektüel hayat sürecini koşullandırır. İnsanların varlığını belirleyen şey, bilinçleri değildir; tam tersine, onların bilincini belirleyen, toplumsal varlıklarıdır” (Marx 1979, 25). Bu yaklaşım, bilinç ve ideolojinin ekonomik temelden türediğini, üstyapının altyapı tarafından belirlendiğini ileri sürmektedir.

Alman İdeolojisi'nde Marx ve Engels bu tezi daha da geliştirerek, bilincin özerk bir varlığı olmadığını, maddi yaşam süreçlerinin bir ürünü olduğunu savunmaktadırlar: “Bilinç, asla bilinçli varlıktan başka bir şey olamaz; insanların varlığı da onların gerçek yaşam süreçleridir” (Marx ve Engels 2013, 34). Onlara göre, “Fikirlerin, tasavvurların ve bilincin üretimi, başlangıçta, insanların maddi faaliyetiyle ve aralarındaki maddi temaslarla, yani gerçek hayatın diliyle doğrudan bağlantılıdır” (34). Bu yaklaşım, “Yaşamı belirleyen bilinç değildir, tersine, bilinci belirleyen yaşamdır” ilkesini ortaya koymaktadır (35). Bu belirlenimciliğin özne için anlamı açıktır: Birey, içinde bulunduğu üretim ilişkilerinin ve sınıf statüsünün bir ürünüdür. *Alman İdeolojisi*'nde ifade edildiği gibi, “Egemen sınıfın düşünceleri, her çağda egemen düşüncelerdir: Yani, toplumun maddi egemen gücü olan sınıf, aynı zamanda egemen fikri güçtür” (52). Dolayısıyla bireyin düşünceleri, değerleri ve bilinç biçimleri, ait olduğu sınıfın maddi çıkarları ve ideolojik ihtiyaçları tarafından belirlenmektedir.

Marx *1844 Elyazmaları*'nda yabancılaşma kavramı ile bu belirlenim ilişkisinin somut sonuçlarını göstermektedir. Marx'a göre, “üretken yaşam, cinsil yaşamdır. Yaşamı doğuran yaşam. Yaşam-sal etkinlik biçimi, bir cinsin tüm özlüğünü, cinsil özlüğünü kapsar ve özgür, bilinçli etkinlik, insanın cinsil özlüğüdür” (Marx 2011, 146). Bu ifade, insanın özgür ve bilinçli etkinlik kapasitesine işaret etmektedir. Ancak kapitalist üretim ilişkileri altında bu kapasite yabancılaşmaktadır: “İlkin, emeğin işçinin dışında olması, yani onun özüne ilişkin olmaması, demek ki emeğinde işçinin kendini olumlamayıp yadsıması, mutlu değil mutsuz duyması, özgür bir fizik ve entelektüel etkinlik göstermeyip bedenine ve tenine eziyet etmesi olgusuna” (143).

Marx *Feuerbach Üzerine Tezler* (1845) adlı eserinde ise, pasif materyalizme karşı bir eleştiri geliştirmektedir: “Bundan önceki tüm materyalizmin -Feuerbach'ınki de dahil olmak üzere başlıca kusuru nesnenin [Gegenstand], gerçekliğin, duyumsallığın *duyusal insan etkinliği, pratik* olarak, öznel olarak değil, yalnızca *nesne ya da sezgi* [Anschauung] biçiminde kavranmasıdır” (Marx 2013, 505). Burada Marx, öznenin aktif, dönüştürücü praksisini vurgulamaktadır. Ancak bu praksis, yine de maddi koşullar tarafından sınırlandırılmaktadır.

Marksist belirlenimcilikten farklı olarak, Freudcu psikanalizin özne anlayışı ise bambaşka bir belirlenim kaynağına işaret etmektedir: bilinçdışı içgüdüler ve dürtüler. Nitekim Freud *Haz İlkesinin Ötesinde ve Ben ve İd* adlı eserinde özneyi üç farklı psikik örnek arasında sıkışmış bir varlık olarak tasvir etmektedir: “Aynı beni üç efendiye birden hizmet etmek zorunda olan ve bu yüzden de, dış dünyadan, idin libidosundan ve üstbenin sertliğinden gelen üç yönlü tehlikeye göğüs germeye çalışan zavallı bir yaratık olarak görüyoruz” (Freud 2011a, 113). Bu yapısal modelde ben, “bir sınır olgusu olarak” “dünya ile id arasında arabuluculuk” yapmaya çalışan, ancak bu arabuluculuğu çoğu zaman başarısızlıkla sonuçlanan zayıf bir aracıdır (113).

Freud, benin bu zayıflığını binici-at metaforuyla çarpıcı biçimde göstermektedir:

Onun idle ilişkisi, atın üstün gücünü dizginleyecek olan binici gibidir, ama bir farkla; binici bunu kendi gücüyle yapmaya çalışırken, ben ödünç alınmış güçlerle çalışır. Bu benzetme bizi biraz daha ileriye götürür. Tıpkı attan düşmek istemediği için başka çare kalmadığında, atın onu kendi istediği yere götürmesine razı olan binici gibi, ben de idin isteklerini, kendi istekleriymişçesine eyleme geçirmeye gayret eder. (Freud 2011a, 86)

Freud bu metaforla öznenin özgür iradesinin bir yanılsama olduğuna ve gerçekte bilinçdışı dürtüler tarafından yönlendirildiğine işaret etmektedir.

Benin mücadele ettiği bir diğer unsur ise üstbenliktir. Üstbenlik, bene çifte yasak yüklemektedir: “Onun ben ile ilişkisi ‘Böyle (Baba gibi) *olmalısın*’ uyarısıyla bitmez; ‘Böyle (Baba gibi) *olamazsın*’ yasağını da içerir; yani onun her yaptığını yapamazsın, bazı şeyler de onun ayrıcalığı olarak kalmalıdır” (Freud 2011a, 93). Üstbenliğin kökeni, bastırılmış Oidipus kompleksine dayanır ve “Ben Oidipus kompleksiyle doğru dürüst başa çıkamamışsa, bu kompleksin idden kaynaklanan enerji yatırımı, ben idealinin tepki oluşumunda bir kere daha etkili olacaktır” (97). Böylece ben, bir yandan idin dürtüsel talepleri, bir yandan dış dünyanın gerçeklik ilkeleri, bir yandan da üstbenliğin ahlaki yasakları arasında sıkışıp kalmıştır. Bu sıkışmışlığın temelinde ise Freud’un içgüdü kuramı vardır; zira öznenin en temel belirlenimi idin kaynağını oluşturan içgüdülerdir.

Metapsikoloji yazılarında Freud, içgüdüyü “zihinsel ile bedensel arasındaki sınırda bir kavram, canlının kendi içinden kaynaklanan ve zihne ulaşan uyaranların ruhsal temsilcisi, bedenle ilişkisi sonucunda aklın çalışmasına yönelik istemin bir ölçüsü” olarak tanımlamaktadır (Freud 2002, 114). Bunun yanı sıra içgüdü, “hiçbir zaman anlık etki yaratan bir güç gibi değil her zaman değişmez etki yaratan bir güç gibi işler” ve “canlının dışından değil de içinden etkilediğinden her kaçış boşuna olur” (111). Böylece, içgüdüler kaçınılmaz ve sürekli bir belirlenim kaynağı olarak görülmektedir. Freud’un bilinçdışı kavramı ise, öznenin kendi zihinsel süreçlerine erişiminin sınırlı olduğunu vurgulamaktadır. *Metapsikoloji*’de belirtildiği üzere, “Bd. sisteminin süreçleri zamandan bağımsızdır; yani, zamansal olarak düzenlenmezler, zamanla değişmezler; zamanla hiçbir ilişkileri yoktur” (Freud 2002, 186). Ayrıca “Bd. süreçleri gerçekliği de bu kadar az dikkate alır. Haz ilkesine bağlıdırlar; yazgıları yalnızca ne kadar güçlü olduklarına ve haz-hazsızlık düzeninin istemlerini yerine getirip getirmediğine bağlıdır” (186). Dolayısıyla bilinçdışı süreçler, gerçeklikten ve zamansallıktan bağımsız olarak işlemekte ve öznenin davranışlarını belirlemektedir.

Uygarlığın Huzursuzluğu adlı eserinde Freud, bireysel içgüdüler ile toplumsal talepler arasındaki çatışmayı ele almaktadır. Ona göre “Uygarlığın büyük ölçüde içgüdülerin yadsınması üzerine kurulmuş olduğunu, ön koşulunun tam da güçlü içgüdülerin tatmin edilmeyişi (bastırılması, dışlanması, vs.) olduğunu görmemek olanaksızdır” (Freud 2011b, 55). Bu çatışma, özneyi sürekli bir gerilim altında tutmaktadır. Freud’un ifadeleriyle, “yaşamın amacını belirleyen şey yalnızca haz ilkesinin programıdır” ancak “bu ilke en başından beri ruhsal aygıtın işleyişine hâkimdir; ilkenin hedefe uygunluğu şüphe götürmez, ancak programı bütün dünya ile, makrokozmos ile olduğu kadar mikrokozmos ile de çatışma içindedir. Uygulanması mümkün değildir” (36).

2. Analitik Sosyal Psikoloji ve Dolayım: Öznenin Yeniden Konumlandırılması

Fromm, 1929’da Frankfurt Psikanaliz Enstitüsü’nün açılışında yaptığı konuşmada, psikanaliz ve sosyoloji arasındaki ilişkiyi karşılıklı bir etkileşim olarak kurmuştur. Ancak onun için asıl mesele, bu iki yöntemin birlikte kullanılmasını zorunlu kılan, aynı anda hem psikolojik hem de toplumsal nitelikteki fenomenleri anlayabilmektir. 1932’de kaleme aldığı “Analitik Sosyal Psikolojinin Yöntem ve İşlevi” ile “Psikanalitik Karakteroloji ve Sosyal Psikolojiyle Bağlantısı” makaleleri bu yöntemin sistematik bir çerçevesini çizmektedir.² Bu çerçevenin temel

²Fromm’un bu makaleleri Frankfurt Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü’nün yayın organı olan *Zeitschrift für Sozialforschung* dergisinde yayınlanmıştır.

ilkesi, Fromm'un 1929 tarihli manifestosunda ortaya koyduğu gibi, psikanaliz ve sosyolojinin karşılıklı uygulanmasıdır. Ancak Fromm, psikanalizin sosyolojiye uygulanmasında dikkatli olmak gerektiğini vurgulamaktadır: “Psikanalizin sosyolojiye uygulanması, eğer ekonomik, teknik ya da siyasi olgular sosyolojik sorulara gerçek ve yeterli açıklamayı sağlıyorsa, bu noktada psikanalitik yanıtlar verme hatasına düşmekten kesinlikle kaçınmalıdır” (Fromm 1989, 37). Görüldüğü üzere psikanaliz, ekonomik ve toplumsal faktörlerin yerini alamaz, yalnızca onları tamamlayabilir.

Fromm'a göre psikanalizin sosyolojiye katkısı, “insan psişik aygıtının bilgisi”dir: “Bu aygıt, teknik, ekonomik ve finansal faktörlerin yanında toplumsal gelişimin bir belirleyicisidir ve bahsedilen diğer faktörlerden daha az dikkate alınmayı hak etmez” (Fromm 1989, 38). Sosyolojinin psikanalize uygulanması ise, bireyin “gerçekte yalnızca toplumsallaşmış bir insan olarak var olduğu gerçeğini” kabul etmeyi gerektirir (38). Fromm'a göre psikanaliz, diğer bazı psikoloji ekollerinden farklı olarak, *homo psychologicus*'un (psikolojik insanın) bir Robinson Crusoe olmadığını, yani bireyin yalnızca toplumsallaşmış bir insan olarak var olduğunu teorisinin temel varsayımlarından biri olarak görmektedir (38). Bu nedenle psikanaliz, “psişik aygıtın en belirleyici biçimde [aile içindeki] yakın ilişkiler tarafından şekillendirildiğini kabul eder” (38).

Fromm'un 1930 tarihli *İsa Dogması* çalışması, bu yöntemin ilk somut uygulamasıdır. Funk'un belirttiği gibi, Fromm bu çalışmasında “sosyoloji ve psikolojinin metodolojik olarak nasıl ilişkilendirilebileceğini açıkça ortaya koymaktadır” (Funk 2024). Fromm, 1963 yılında yazdığı önsözde, *İsa Dogması*'nın “psikanalitik literatürde yaygın olarak yapıldığı gibi”, psikolojik yaklaşımı “tarihsel ve toplumsal olaylara uyarılma girişiminde bulunan ilk çalışma” olduğunu belirtmektedir (Fromm 2017a, 10). Fromm ayrıca, bu uyarılmanın nasıl yapılması gerektiğini de netleştirmektedir: “düşünce ve ideolojileri anlayabilmemiz için öncelikle bunları oluşturan ve bunlara inanan insanları anlamamız gerekmektedir. Bunu yapabilmemiz için bireysel psikolojinin sınırlarını aşarak psikanalitik sosyal psikolojinin alanına girmemiz gerekmektedir” (10-11).

Fromm'un yöntemsel sıralaması da bu noktada netleşmektedir: “Bu çalışmanın vurguladığı husus Hıristiyan öğretisini kabul eden ve bunu yaygınlaştıran toplumsal grupların sosyo-ekonomik durumunun analizidir. Ancak bu analizi yaptığımız takdirde psikanalitik bir yorum yapmaya girişebiliriz” (Fromm 2017a, 11). Yani psikanalitik yorum, sosyo-ekonomik analizin ardından gelir; onun yerini almaz, aksine onu tamamlar niteliktedir. Bu sıralama, Fromm'un tarihsel materyalizme bağlılığını göstermektedir; şöyle ki ekonomik koşullar önceliklidir, ancak bu koşulların psişik yapı üzerindeki etkisi psikanalitik araçlarla anlaşılmalıdır.

Fromm'un *İsa Dogması* çalışmasında erken Hıristiyanlığın dogmatik gelişimini analiz ederken kullandığı yöntem, söz konusu sentezi açıkça göstermektedir. Fromm, erken Hıristiyanların İsa'yı “Tanrı tarafından evlat edinilmiş bir insan” olarak tasavvur etmelerini, “iktidardaki babalara” karşı besledikleri düşmanlığın bir ifadesi olarak yorumlamaktadır. Bu Freudcu okumayı Marksist bir analizle tamamlayan Fromm'a göre, söz konusu düşmanlığın kaynağı, Filistin'deki ezilmiş proletaryanın somut yaşam koşullarında, Roma İmparatorluğu'nun sömürü düzeninde aranmaktadır (Fromm 2017b, 30-34).³ Funk'un da vurguladığı gibi, Fromm'a göre erken Hıristiyan topluluğunun inanç ve pratiklerindeki dönüşüm, onların “değişen ekonomik, politik ve sosyal yaşam koşulları nedeniyle değişen içsel dürtülerinin bir ifadesidir” (Funk 2024).

Fromm'un 1932 tarihli “Analitik Sosyal Psikolojinin Yöntem ve İşlevi” makalesi, yönteminin en sistematik ifadesini sunmaktadır. Fromm burada, Marksizm ve psikanalizin ortak maddeci temelini vurgulamaktadır: “Her ikisi de ... ‘İdealardan’ değil, dünyevi yaşamdan ve gereksinimlerden ortaya çıkarlar. Her ikisi de diğer gizli güçlerin yansımalarına göre, insan davranışının ardındaki daha az etkili itici güç olarak görülen bilince değer biçilmesinde özellikle birbirlerine yakınlık gösterirler” (Fromm 2016a, 153). Yani her iki kuram da bilinci yönlendiren temel güçlere odaklanmaktadır.

³Fromm'un erken Hıristiyanlardaki baba imgesine ilişkin psikanalitik yorumu için ayrıca bkz. Fromm 2017b, 49-56; evlat edinme teorisi için 49-50.

Fromm'un özne kuramının merkezinde, dolayım (*Vermittlung*) ve bağlayıcı öge (*Bindeglied*) kavramları bulunmaktadır. Bu kavramlar, öznenin toplumsal yapı ile psişik yapı arasında nasıl bir aracılık işlevi gördüğünü göstermektedir. Fromm "Analitik Sosyal Psikolojinin Yöntem ve İşlevi" makalesinde, libidinal yapının işlevini şöyle tanımlamaktadır: "ekonomik temel ile ideolojilerin oluşumu arasında belirleyici aracı rolünü oynayan bir etmeni araştırır. Böylece, toplum ile insan doğası arasında devam eden sürece göre ideolojik üstyapıyı tam olarak anlamanızı mümkün kılar" (Fromm 2016a, 175). Burada libidinal yapı, yani öznenin içgüdüsel yapısı, ekonomik temel ile ideolojik üstyapı arasında bir bağlayıcı öge (*Bindeglied*) olarak işlev görmektedir.

Fromm, insan psişesinin konumunu şöyle netleştirmektedir: "İnsan ruhu -ya da kökenindeki libidinal güçler- altyapının parçalarıdır; psikolojistik bir yorumdaki gibi, bütün bir altyapı da değildirler. İnsan ruhu, toplumsal süreç tarafından değiştirilebilen bir ruh olarak kalır" (Fromm 2016a, 167). Bu ifade, öznenin ne tamamen özerk ne de tamamen pasif olduğunu göstermektedir. Özne, altyapının bir parçası olarak toplumsal süreç tarafından şekillendirilmekte, ancak aynı zamanda bu sürecin işleyişinde aktif bir rol oynamaktadır. Fromm, insanın içgüdüsel aygıtının konumunu da şöyle açıklamaktadır: "İnsanın içgüdüsel aygıtı, toplumsal sürecin altyapısının (Unterbau) bir parçasını oluşturan 'doğal' koşullardan biridir. Ancak bu içgüdüsel aygıt, toplumsal süreçle değişebilen özel bir biçimde kendini dışavurduğundan, 'genel' ya da saf bir biyolojik biçim olarak onu ele almıyoruz" (167). Dolayısıyla içgüdüsel aygıt, biyolojik bir sabit değil, toplumsal süreç içinde dönüşen bir yapıdır. Burada Fromm'un yaklaşımı, "güç ilişkilerinin ve sosyal yapıların öznel deneyimi nasıl şekillendirdiği" sorunsalıyla doğrudan kesişmektedir (Serin 2023, 49).

Fromm'un dolayım kavramının en önemli boyutu, ekonomik koşulların ideolojiye dönüşüm sürecini açıklamasıdır: "Marx, insanın, ideolojilerinin üreticisi olduğunu söyler; analitik toplum psikolojisi, ideolojilerin üretimiyle 'doğal' ve toplumsal etmenlerin etkileşim sürecini deneysel olarak betimleyebilir. *Dolayısıyla psikanaliz, ekonomik durumun insanın dürtüleri aracılığıyla nasıl ideolojiye dönüştürüldüğünü bize gösterebilir*" (Fromm 2016a, 168). Fromm, ekonomik koşullar ile psişik dürtüler arasındaki ilişkide önceliği ekonomik koşullara vermektedir: "İç içe geçmiş ruhsal dürtülerin ve ekonomik koşulların karşılıklı etkileşiminde ikincisinin önceliği vardır. Bu, daha güçlü bir güdüyü temsil ettikleri anlamına gelmez; aksi halde bu durum sahte olur; çünkü aynı düzlemde niceliksel olarak karşılaştırılabilir güdülerle uğraşmıyoruz" (160). Fromm, bu önceliğin temelini şöyle açıklamaktadır: "Kendini koruma gereksiniminin doyumunun, maddi üretimle bağlantılı olduğu anlamında bir önceliği vardır; ekonomik gerçeğin değişebilirliğinin, insan içgüdüleri aygıtının değişebilirliğine göre -özellikle, cinsellik içgüdü- çok daha sınırlı olduğu anlamına gelir" (160).

Fromm'un dolayım kavramının somut kurumsal ifadesi ailedir. "Analitik Sosyal Psikolojinin Yöntem ve İşlevi" makalesinde ailenin işlevini şöyle tanımlamaktadır: "Aile, toplum ya da toplumsal bir sınıfın belirli yapısını çocuk ve dolayısıyla da yetişkin üzerinde damgalayan bir araçtır. *Aile, toplumda psikolojik bir aracı vazifesi görür*" (Fromm 2016a, 155). Fromm'un bu tanımı, ailenin pasif bir aktarım mekanizması olmadığını, aktif bir aracılık işlevi gördüğünü göstermektedir. Fromm, bu noktayı daha da açarak şöyle devam etmektedir:

Ancak ailenin kendisinin de özel eğitim hedefleri ve duygusal tutumlarıyla tüm psikolojik ve toplumsal yapısı içinde, belirli bir toplumsal ve (dar anlamda) sınıf yapısının ürünü olduğu gerçeği neredeyse tümüyle göz ardı edilmektedir. Aslında bütün bunlar, açıkçası ailenin; sınıfın ve toplumun psikolojik aracısı olduğu gerçeğine dayanır. (Fromm 2016a, 156)

Fromm'un 1935 tarihli bir makalesinde bu formülasyon daha da netleştirilmektedir: "Aile, toplumun yalnızca 'psikolojik aracısı'dır. Gençlere, gelecekteki başarıları ve toplumsal faydaları için gerekli olan kaygıları aktarır" (Fromm 2000, 163). Burada aile, toplumsal yapının gereksinimlerini bireysel psişik yapıya aktaran bir mekanizma olarak işlev görmektedir. Fromm'un 1936 tarihli *Otorite ve Aile* çalışmasında, ailenin bu aracılık işlevi daha sistematik olarak ele alınmaktadır. Fromm, Freud'un üstbenlik kavramını eleştirerek şöyle demektedir:

Bu kavram sorunludur çünkü aile yapısı ile bir bütün olarak toplumun yapısı arasındaki bağlantıyı yetersiz bir şekilde takdir etmektedir. Freud, toplumun temsilcilerinin zamanla babanın figürüyle bağlantı kurduğunu söylerken belirli bir dış ve zamansal anlamda haklı olsa da, bu ifadenin babanın baskın toplumsal otoriteyle kendini uyumlu hale getirdiği karşıt fikri içermesi gerekmektedir. Babanın ailede sahip olduğu otorite, daha sonra toplumsal otoriteler tarafından 'tamamlanan' tesadüfi bir otorite değil, aksine babanın otoritesinin kendisi nihayetinde bir bütün olarak toplumun otorite yapısına dayanmaktadır. (Fromm 2020, 18-19)

Bu eleştiri, Fromm'un özne kavrayışının temel bir boyutunu ortaya koymaktadır: Aile içindeki otorite ilişkileri, toplumsal otorite yapısının bir yansımasıdır. Dolayısıyla öznenin psişik yapısı, aile aracılığıyla toplumsal yapı tarafından şekillendirilmektedir.

Bu noktada Fromm'a göre aile, toplumun "aracısı" olarak işlev görmektedir ve bireyde belirli bir psişik yapılanmanın oluşmasını sağlamaktadır. Bu psişik yapılanmanın kendisi ise Fromm'un dolayım kavramının en önemli somut ifadesi olan "toplumsal karakter" (*Gesellschaftscharakter*) kavramıdır. Bu kavram, Fromm'un 1930-1936 döneminde kademeli olarak geliştirdiği ve öznenin toplumsal kuruluşunu açıklayan temel bir araçtır. Toplumsal karakter, ekonomik koşullar ile ideolojik üstyapı arasındaki dolayım sürecinin psişik düzeydeki karşılığıdır ve öznenin hem belirlenmiş hem de belirleyen bir varlık olduğunu göstermektedir. Fromm'un 1930 tarihli çalışması, "İsa Dogması", "toplumsal karakter" kavramının ilk izlerini taşımaktadır. Fromm, bir grubun psişik yapısını incelerken, bireylerin toplam psişik yapısından ziyade, "grubun tüm üyelerince paylaşılan, ortak matrix'i" incelemenin önemini vurgulamaktadır (Fromm 2017b, 14). Bu, bireysel psikolojinin ötesinde, belirli bir toplumdaki insanların ortak psişik eğilimlerini ve yapılarını anlamaya yönelik bir adımdır: "sosyal psikolojik araştırmanın değeri ondan tüm üyelerin psişik zihinsel özellikleriyle ilgili bütünsel bir bilgi edinebildiğimiz gerçeğinde yatmamakta, yalnızca sosyal gelişmelerinde belirleyici bir rol oynayan bu ortak psişik eğilimleri tespit edebiliyor olmamız gerçeğinde yatmaktadır" (15). Söz konusu ortak psişik eğilimler, bireylerin tüm kişiliklerini açıklamasa da, onların toplumsal davranışlarını anlamak için temel oluşturmaktadır. Özne bu ortak matrix'in içinde yer almaktadır, ancak ona indirgenemez.

Fromm herhangi bir ideolojiyi çözümlenebilmek için, öncelikle o ideolojiyi benimseyen toplulukların içinde yaşadığı sosyo-ekonomik koşulların analiz edilmesi ve ardından bu koşulların şekillendirdiği ortak kişilik yapısının, yani "toplumsal karakter" in anlaşılması gerektiğini savunmaktadır (Fromm 2017a, 11). Böylece "toplumsal karakter" kavramını açıklamakla birlikte, bu kavramın kökeninin 1930 tarihli bu makaleye dayandığını da teyit etmektedir. Fromm'un bu erken formülasyonu, toplumsal karakterin oluşum sürecini üç aşamalı olarak göstermektedir; bunlar önce sosyo-ekonomik koşullar, ardından bu koşulların psişik yapı üzerindeki etkisi, son olarak da bu psişik yapının ideolojik ifadesidir.

Fromm "Analitik Sosyal Psikolojinin Yöntem ve İşlevi" makalesinde, toplumsal karakter kavramını "libidinal yapı" terimi altında ele almaktadır: "Bu libidinal yapı, sosyo-ekonomik koşulların insan dürtüleri üzerindeki etkisinin bir sonucudur; bu, sırasıyla çeşitli toplum katmanları ve 'ideolojik üstyapının' içeriğinde de önemli bir etmendir" (Fromm 2016a, 173). Fromm, daha sonraki bir dipnotta bunu şöyle açıklamaktadır: "Freud terminolojisini kullanarak burada sözünü ettiğim toplumun 'libidinal yapısını' daha sonraki eserlerimde 'toplumsal karakter' şeklinde kullandım; libido kuramındaki değişikliğe karşın kavramlar aynı" (173 - çeviri değiştirildi). Bu terminolojik değişim, Fromm'un Freudcu libido teorisinden uzaklaşmasını ve daha geniş bir ilişkisellik teorisine yönelmesini yansıtmaktadır (Funk 2013, 5-9).

Fromm'un toplumsal karakter kavramının işlevsel boyutu, analitik sosyal psikolojinin temel görevini tanımlamaktadır: "Görevi öncelikle, toplumsal açıdan gerekli libidinal çabaları çözümlenektir; şöyle ki belirli bir toplumun libidinal yapısını betimlemesi ve bu yapının ve işlevinin toplumsal süreç içinde kökenini açıklaması gerekir" (Fromm 2016a, 175). Burada "toplumsal açıdan gerekli" ifadesi önemlidir çünkü toplumsal karakter, rastgele oluşan bir psişik yapı değil, belirli bir toplumsal düzenin işleyişi için gerekli olan duygusal ve dürtüsel eğilimlerin

toplamdır. Dolayısıyla toplumsal karakter, toplumsal düzenin yeniden üretiminde aktif bir rol oynamaktadır.

Fromm “Psikanalitik Karakteroloji ve Sosyal Psikolojiyle Bağlantısı” adlı çalışmasında karakter (özyapı) gelişimini anlamak için psikanalitik perspektiften hareketle, bu gelişimin bireysel ve toplumsal olmak üzere iki temel etmen tarafından koşullandığını ileri sürmektedir. Bireysel etmen, kişinin “fiziksel olgunluğudur”; bu öncelikle “genital cinselliğin gelişimi”, oral ve anal bölgelerin gerileyen rolü, kişinin başkalarıyla sevgi temelli ilişkiler kurabilme kapasitesinin ortaya çıkması ve buna bağlı olarak çaresizliğin azalması sürecini kapsamaktadır (Fromm 2016c, 192). Toplumsal etmen ise bireyden bağımsız olarak işleyen eğitim sürecidir. Bu süreç, toplumsal kurallar aracılığıyla genital öncesi cinsel çabaların bastırılmasını zorunlu kılar ve böylece genital cinselliğin gelişimini kolaylaştırmaktadır (192). Ancak Fromm bu gelişimin hiçbir zaman tamamlanmadığını ileri sürmektedir: İnsanlar, çocuklukta güçlü doyumlar veya hayal kırıklıkları nedeniyle erken dönemlere (oral, anal) takılıp kalabilir veya yetişkinlikteki hayal kırıklıkları nedeniyle bu dönemlere gerileyebilir (192).

Fromm toplumun karakter oluşumu üzerindeki etkisini şöyle açıklamaktadır:

Karakter (özyapı) oluşumu üzerindeki bu toplumsal etki, ilk ve öncelikli olarak aile aracılığıyla işler; kendisini çevreleyen topluma karşı çocuğun ruhsal oluşumunun odaklandığı ana araçtır. Bir çocuğun genital öncesi gayretlerinin ne dereceye kadar ve ne yolla bastırıldığı ya da yoğunlaştırıldığı ve yüceltmeler ya da tepki oluşumlarının uyarıldığı yollar temel olarak eğitim sürecine bağlıdır; bu, sonraki toplumun ruhsal yapısının tümünden bir ifadesi olmasından kaynaklanmaktadır. (Fromm 2016c, 193)

Görüldüğü üzere aile, çocuğun ruhsal oluşumunu toplumun gereksinimlerine göre yönlendiren temel araçtır. Çocuğun genital öncesi dürtülerinin bastırılma, yoğunlaştırılma, yüceltilme ya da tepki oluşumlarına dönüşme biçimleri eğitim sürecine bağlıdır; bu eğitim süreci ise toplumun ruhsal yapısının bir yansımasıdır.

Fromm, aynı makalede “kapitalizmin ruhu” kavramını ele alırken toplumsal karakter kavramının işlevini göstermektedir. Fromm, bu kavramı “belirli bir toplum ya da sınıftaki bireylerde gözlemlenen tipik karakter özelliklerinin toplamı” olarak tanımlamakta ve Werner Sombart'ın ekonomik etkinliklerle sınırlı “ruh” anlayışını aşarak, ilke ve değer yargılarının kök saldıgı karakter özelliklerine odaklanmaktadır (Fromm 2016c, 195). Fromm'un bu eleştirisi, toplumsal karakterin yalnızca ekonomik davranışları değil, aynı zamanda ahlaki, estetik ve duygusal eğilimleri de kapsadığını göstermektedir.

Fromm'un 1934 tarihli “Analık Hukuku Kuramı ve Sosyal Psikolojiyle Bağlantısı” adlı çalışmasında toplumsal karakter kavramı daha da somutlaştırılmaktadır. Fromm burada, babaerkil ve anaerkil karakter komplekslerini ayırt etmektedir. Babaerkil kompleks, “Katı bir üstbenlik (süperego), suçluluk duygusu, baba yetkesine beslenen uysal sevgi, zayıf yönleri baskın olan insanlarda yer alan arzu ve zevkler, insanın kendi suçunun cezası olarak acı çekmeyi kabullenmesi ve mutluluğu elde etmekte hasarlı bir yeteneğe sahip oluşu” ile tanımlanmaktadır (Fromm 2016b, 140). Anaerkil kompleks ise, “annenin koşulsuz sevgisiyle iyimser bir güven duygusu, çok daha az suçluluk duygusu, çok daha zayıf üstbenlik (süperego), mutluluk ve zevke erişmekte yüksek bir yetenek” ile karakterize edilmektedir (140). Bu ayırım, Fromm'un toplumsal karakter kavramının tarihsel boyutunu göstermektedir; çünkü farklı toplumsal yapılar, farklı karakter tipleri üretmektedir. Babaerkil toplumlar, otorite, görev ve suçluluk üzerine kurulu bir karakter yapısı gerektirirken; anaerkil toplumlar daha eşitlikçi, sevgi ve güven temelli bir karakter yapısı üretmektedir. Dolayısıyla Fromm'un bu analizi, toplumsal karakterin evrensel değil, tarihsel olarak belirlenmiş olduğunu vurgulamaktadır.

3. Faillik ve Özgürlük: Öznenin Tarihsel Failliğinin Sınırları ve Olanakları

Fromm'un özne kavrayışını üçüncü temel boyutu, öznenin faillik kapasitesi ve özgürlük potansiyelidir. Fromm özneyi ne tamamen belirlenmiş ne de tamamen özgür olarak görmektedir;

ona göre özne, belirlenimleri içinde özgürleşme mücadelesi veren tarihsel bir faildir. Bu failliği, Fromm'un "etken uyum" (*aktive Anpassung*) ve "edilgen uyum" (*passive Anpassung*) kavramları üzerinden anlamak mümkündür. Nitekim Fromm "Analitik Sosyal Psikolojinin Yöntem ve İşlevi" makalesinde, yöntemini tanımlarken, uyumun bu iki farklı biçimini ayırt etmektedir: "Yöntem, toplumsal görüngüye uygulanmış olarak klasik Freud psikanalizidir. Dürtüler aygıtının, toplumun sosyo-ekonomik yaşam koşullarına etken ve edilgen uyum sürecine göre, paylaşılan ve toplumsal açıdan ilişkili ruhsal tutumlarını açıklar" (Fromm 2016a, 175).

Fromm'un etken ve edilgen uyum ayrımının tarihsel boyutu, onun anaerkil ve babaerkil karakter tipleri analizinde somutlaşmaktadır. "Analık Hukuku Kuramı ve Sosyal Psikolojiyle Bağlantısı"nda, baba-merkezli ve anne-merkezli karakter yapılarının tarihsel-toplumsal koşullara bağlı olarak değiştiğini ortaya koymaktadır. Bu durum, öznenin sabit, değişmez bir "insan doğası"na sahip olmadığının, toplumsal yapıyla birlikte değiştiğinin en somut kanıtıdır. Fromm'un ifadesiyle: "Kendisi ya da toplumun ruhsal yapısını, 'insan doğası' olarak nitelendirme hatasına kolayca düşebilir ve farklı toplumsal koşullarda, çok farklı dürtü yapılarının olduğunu ve üretici güçler olarak faal olabileceklerini kolayca gözden kaçırabilir" (Fromm 2016b, 136).

Fromm, karakter tiplerini yalnızca belirli toplumsal yapılarla ilişkilendirmekle kalmamakta; aynı zamanda bu psişik yapıların ekonomik sistemle olan ilişkisinin mahiyetini de sorgulamaktadır. "İnsanların libidinal çabaları, toplumsal 'üretici güçler' arasındadır" diyerek güçlü bir tez ortaya koymaktadır (Fromm 2016b, 135). Bu teze göre psişik yapı (karakter), sadece ekonomik yapının bir "yansıması" değil, aynı zamanda "bir toplumsal grubun üyeleri tarafından paylaşılan ruhsal yapı, toplumsal istikrarın sürdürülmesi için vazgeçilmez bir desteği temsil eder" (35). Özne, burada sadece belirlenen değil, aynı zamanda belirleyen bir konumdadır; zira onun psişik yapısı, toplumsal üretimin bir parçasıdır.

"The Social Determinants of Psychoanalytic Therapy" başlıklı çalışmasında Fromm, bireyin ruhsal yapısının büyük ölçüde içinde yaşadığı sınıfın ve toplumun koşulları tarafından belirlendiğini; ailenin ise bu aktarımda yalnızca toplumun "psikolojik aracısı" olarak işlev gördüğünü belirtmektedir (Fromm 2000, 163). Ancak bu belirlenmişlik tek yönlü değildir. Nitekim toplumsal koşullarla şekillenen karakter yapıları, ideolojilerin üretiminde, toplumsal tabuların yeniden üretiminde ve hatta analistin hastayla kurduğu ilişkinin niteliğinde belirleyici bir rol oynamaktadır. Fromm'un ifadesiyle: "Hastanın tabulara saygısının ve bunları ihlal etme korkusunun gerçek nedeni, bireysel deneyimlerinde değil, toplumun yapısında bulunur. Dolayısıyla analistin kendi ve hastanın içgüdüsel yapısına ilişkin kavrayışı, kendi toplumsal çıkarlarında ve bunların belirlediği duygular ve kavrayışlarda sınırını bulur" (163). Fromm'un bu analizi, toplumsal karakterin hem belirlenmiş hem de belirleyen bir ilişki içinde kavrandığını göstermektedir.

Öznenin faillik kapasitesinin somut bir tarihsel analizde nasıl işlediği, Fromm'un "İsa Dogması" metninde açıkça görülmektedir. Fromm bu çalışmada, erken Hıristiyanlığı ezilen, acı çeken ve umutsuzluk içindeki kitlelerin hareketi olarak tanımlarken, öznenin bu koşullar karşısında edilgen bir konuma hapsolmediğinin altını çizmektedir. Tam tersine özne, içinde bulunduğu toplumsal koşulları yorumlamakta, onlara anlam vermekte ve bu anlamı bir fantezi biçiminde ifade etmektedir; böylece kendini pasif bir alıcı olmaktan çıkararak aktif bir fail konumuna yükseltmektedir (Fromm 2017b, 28-29). İsa'nın tanrılaştırılması fantezisi de tam bu noktada, onların bilinçdışındaki özgürleşme, adalet ve güvenlik arzularının sembolik bir dışavurumu olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Fromm'un ifadesiyle, bu inancın "esas önemi, Baba Tanrı ya da onun dünyevi temsilcilerini devirmeye yönelik gizli arzudur" (90). Böylece özne, aktif bir fail olarak karşımıza çıkmakta, kendi acısını, umudunu ve nefretini sembolik bir forma dönüştürmektedir. Fantezi yoluyla tatmin, öznenin yaratıcı kapasitesini göstermektedir. Ancak bu kapasitenin toplumsal istikrar için kullanılması, özgürleşmenin önündeki engeli oluşturmaktadır. Zira Fromm'a göre "dogma bir fantezi olarak insanların ihtiyaçlarını karşılamakta ve gerçek tatmin duygusunun yerini almaktadır" (90). Bu açıdan özgürlük, bu fantezilerin farkına varmak ve gerçek tatmin için mücadele etmektir.

Fromm, "Studies on Authority and the Family" metninde aynı sorunsalı bireysel karakter yapısı düzeyinde ele almaktadır. Onun ifadesiyle, "Simmel'in (1908a, s. 136 vd.) belirttiği gibi,

otoritede her zaman bir özgürlük ölçüsü bulunmalıdır; bu, boyun eğmenin zorlanmış olabileceği, ancak otoriteden ancak bu zorlamanın yalnızca dışsal olarak değil, duygusal bir bağla desteklendiğinde ya da yoğunlaştırıldığında söz edilebileceği” anlamına gelir (Fromm 2020, 11). Özne, otorite karşısında hem toplumsal koşullarla belirlenmekte hem de bu belirlenim içinde otoriteye duygusal bir bağ kurarak etkin bir konum almaktadır. Fromm, farklı aile tiplerinde baba-oğul ilişkisinin nasıl farklı karakter yapıları ürettiğini somutlaştırarak, öznenin psişik yapısının toplumsal koşullar tarafından şekillendiğini, ancak bu şekillenmenin tek yönlü olmadığını belirtir: “Ta başından itibaren, babanın oğula ilişkisi pek sevgiyle nitelenmez, aksine esas olarak düşmanlıkla ve sömürü eğilimiyle nitelenir. [...] Bu atmosfer, büyüyen oğlunun tepkisini ve tüm psikolojik gelişimini temelden belirler” (19-20). Dolayısıyla üstbenlik, “yoğunluğu ve içeriği bakımından, Oidipus kompleksinden çok daha geniş bir duygusal ilişkinin yansıması ve mirasçısıdır” (21). Aile ise bu aktarımda toplumun “psikolojik aracısı” olarak işlev görmektedir:

Freud, ..., ailenin gücünü anlamaya yönelik büyük bir katkı yapmıştır. Ancak, her ailede var olan bireysel farklılıkların dışında, ailelerin öncelikle belirli toplumsal anlamları temsil ettiğini ve ailenin en önemli toplumsal işlevinin, bunların aktarımında yattığını ve bunun da görüşlerin ve bakış açılarının aktarımı açısından değil, toplumsal olarak arzulanan psişik yapının üretilmesi açısından olduğunu gözden kaçırmıştır. (Fromm 2020, 18)

Fromm'un analizi, öznenin sabit bir “insan doğası”na sahip olmadığını, toplumsal koşullarla birlikte değiştiğini göstermektedir. Toplumsal koşullar değiştikçe –ki bu değişim ekonomik gerileme ve siyasi yenilgi gibi etkenlerle kendini göstermektedir– öznenin psişik yapısı da dönüşmektedir. Bu süreç, özgürlüğün ne denli zor olduğunu da gözler önüne sermektedir: Kitleler, umutsuzluk içinde özgürleşme arzularından vazgeçmekte ve boyun eğmeyi seçmektedir. Nitekim Fromm bu dönüşümü şöyle anlatmaktadır: “Eğer babayı yerinden etmek umudu bulunmuyorsa, o zaman buna göre daha iyi olan psişik kaçış, ona itaat etmek, onu sevmek ve onun tarafından sevilme. Psişik tutumdaki bu değişiklik, ezilen sınıfın en son yenilgisinin kaçınılmayacak olan sonucuydu” (Fromm 2017b, 67–68). Böylece isyankâr, aktif özne –ilk Hristiyanlar– yerini boyun eğen, pasif bir özneye –geç dönem Hristiyanlarına– bırakmaktadır. Dolayısıyla bu değişim, öznenin tarihselliğini ve toplumsal koşullara bağımlılığını açıkça göstermektedir.

Fromm, otoriter-mazoşist karakter analizinde öznenin içsel gerilimlerle dolu olduğunu göstermektedir: “Psikanalitik bulgular, mazoşizmi içeren bir karakterolojik yapının zorunlu olarak sadizmi de içerdiğini göstermektedir. [...] Çünkü bir tarafın (mazoşizmin) güçlenmesi, yapıyı bir bütün olarak güçlendirdiği için, diğer dürtü eğilimi de zorunlu olarak yoğunlaşır” (Fromm 2020, 40–41). Bu gerilim, öznenin aktif isyan ile pasif boyun eğme, bilinçli arzular ile bilinçdışı dürtüler, özgürlük arzusu ile itaat etme eğilimi arasında yaşadığı bir çatışmadır. Fromm bu gerilimin en keskin biçimini, Phil Slater'ın aktardığı üzere, “isyan” ile “devrim” arasındaki ayrımda temellendirmektedir. Slater'a göre “isyankar” tip, “toplumun baskıcı ağırlığını” hisseder ancak bunun gerçek doğasını kavrayamadığı için bütün otoriteye karşı başkaldırır, kendi yanılması içinde sık sık faşist bir konuma düşer; “devrimci” tip ise “kör ekonomik otoriteyi yok etme”yi ve “otoriter kişilik oluşumuna son verme”yi hedeflemektedir (Slater 1998, 206).

Metnin son bölümünde Fromm, otoriter yapının aşılmasının koşullarını tartışarak özgürlüğün yalnızca psişik bir farkındalık değil, aynı zamanda toplumsal dönüşüm olduğunu vurgulamaktadır. Nitekim onun ifadesiyle, “sadmazoşizmin aşılması, ancak insanların yaşamlarını sistematik, rasyonel ve aktif bir şekilde düzenleyebildikleri, dayanma ve itaat etme tahammülünün değil, mutlu olma cesaretinin ve kadere tefekkürle yaklaşmanın en yüksek erdem olduğu bir toplumda düşünülebilir” (Fromm 2020, 46-47). Bu bağlamda Fromm, otoriteye karşı gelmeyi iki temel psikolojik olguya ayırmaktadır:

[b]irincisi, otoriter karakter yapısının kendine özgü ihtiyaçları ve tatminleriyle birlikte korunduğu, otoritenin gerilemesi durumudur; buna *isyan* (rebellion) adını veriyoruz. Bunun karşısında ise, güçlü bir otorite arayan dürtülerin zayıfladığı ya

da tamamen ortadan kalktığı, karakter yapısında temel bir değişim söz konusudur. Karakter yapısındaki bu değişime dayalı olarak öznenin otoriteden vazgeçmesi psikolojik olarak *devrim* (revolution) olarak tanımlanabilir. (Fromm 2020, 53-54)

Dolayısıyla özgürlük, sadece psişik bir mesele değil, aynı zamanda toplumsal koşulların dönüşümünü gerektiren siyasi ve ekonomik bir mücadele olarak görülmektedir.

4. Sonuç

Fromm'un 1929-1936 dönemindeki entelektüel çabası, özneyi belirlenim ve özgürlük arasında yeniden konumlandırma girişimi olarak okumak mümkündür. Bu çaba hem Marksist ekonomik belirlenimciliği hem de Freudcu içgüdüsel belirlenimciliği aşarak öznenin toplumsal olarak kuruluşunu ve özgürleşme potansiyelini anlamak için özgün bir çerçeve sunmaktadır. Fromm bu konumlandırmayı üç kavramsal ekseninde gerçekleştirmektedir. Buna göre, analitik sosyal psikoloji yöntemi, ekonomik koşulların önceliğini kabul ederken, bu koşulların psişik yapı üzerindeki etkisini psikanalitik araçlarla açıklamaktadır. Dolayım ve bağlayıcı öge kavramları ise, öznenin ekonomik temel ile ideolojik üstyapı arasında nasıl bir aracılık işlevi gördüğünü göstermektedir. Son olarak toplumsal karakter kavramı, bu dolayım sürecinin istikrarlı biçimini ve öznenin hem belirlenmiş hem de belirleyen bir varlık olduğunu somutlaştırmaktadır.

Bu kavramsal çerçeveden hareketle Fromm'un özgürlük anlayışı, sınırsız bir özerklik değil, belirlenimler içinde gerçekleşen bir özgürleşme sürecidir. Etken uyum ve edilgen uyum arasındaki gerilim, öznenin toplumsal koşullara hem boyun eğebileceğini hem de onları dönüştürebileceğini göstermektedir. Fromm'un isyan ile devrim arasında yaptığı ayırım ise, özgürleşmenin yalnızca otoritenin nesnesini değiştirmekle kalmayıp karakter yapısında temel bir dönüşümü gerektirdiğini vurgulamaktadır. Fromm'un erken dönem çalışmaları, Weimar döneminin sorunlarına verdiği yanıtla faşizmin yükselişini anlamak için psikolojik faktörlerin önemini ortaya koymaktadır. Ona göre, kitlesel itaat yalnızca ekonomik çıkarlarla açıklanamaz; çocuklukta içselleştirilen otorite ilişkileri ve babaerkil duygusal karmaşalar bu itaatin psikolojik temelini oluşturmaktadır. Dolayısıyla faşizme karşı mücadele, yalnızca ekonomik koşulların değiştirilmesini değil, aynı zamanda bu psikolojik yapıların dönüştürülmesini de gerektirmektedir.

Fromm'un erken dönem özne anlayışı, sadece Weimar dönemi faşizmini anlamak için değil, günümüz tartışmalarına da katkı sağlamaktadır. Öznenin belirlenim ile özgürlük arasındaki gerilim alanını vurgulayan bu yaklaşım, neoliberalizmin birey üzerindeki etkilerini kavramak için hâlâ geçerli bir kavrayış sunmaktadır.

Kaynakça

- Abromeit, John. 2011. *Max Horkheimer and the Foundations of the Frankfurt School*. Cambridge University Press.
- Freud, Sigmund. 2002. *Metapsikoloji*. Çeviren Emre Kapkın ve Aysen Tekşen Kapkın. Payel Yayınları.
- . 2011a. *Haz İlkesinin Ötesinde ve Ben ve İd*. 3. bs. Çeviren Ali Babaoğlu. Metis Yayınları.
- . 2011b. *Uygarlığın Huzursuzluğu*. 4. bs. Çeviren Haluk Barışcan. Metis Yayınları.
- Fromm, Erich. 1989. "Psychoanalysis and Sociology." In *Critical Theory and Society: A Reader*, edited by Stephen Eric Bronner and Douglas MacKay Kellner, 37–39. Routledge.
- . 2000. "The Social Determinants of Psychoanalytic Theory." *International Forum of Psychoanalysis* 9, no. 3–4: 149–165.
- . 2016a. "Analitik Sosyal Psikolojinin Yöntem ve İşlevi." İçinde *Psikanalizin Bunalımı*, 4. bs. Çeviren Kıymet Erzincan Kına, 147–176. Say Yayınları.
- . 2016b. "Analık Hukuku Kuramı ve Sosyal Psikolojiyle Bağlantısı." İçinde *Psikanalizin Bunalımı*, 4. bs. Çeviren Kıymet Erzincan Kına, 115–146. Say Yayınları.

- . 2016c. “Psikanalitik Karakteroloji ve Sosyal Psikolojiyle Bağlantısı.” İçinde *Psikanalizin Bunalımı*, 4. bs. Çeviren Kıymet Erzincan Kına, 177–204. Say Yayınları.
- . 2017a. *İsa Dogması ve Din, Psikoloji, Kültür Yazıları*. Çeviren Bozkurt Leblebicioğlu. Say Yayınları.
- . 2017b. “İsa Dogması.” İçinde *İsa Dogması ve Din, Psikoloji, Kültür Yazıları*, Çeviren Bozkurt Leblebicioğlu, 13–92. Say Yayınları.
- . 2020. “Studies on Authority and the Family: Sociopsychological Dimensions.” *Fromm Forum* 24: 8–58.
- Funk, Rainer. 2013. “Erich Fromm and the Intersubjective Tradition.” *International Forum of Psychoanalysis* 22, no. 1: 5–9.
- . 2015. “Erich Fromm’s Legacy.” In *Towards a Human Science: The Relevance of Erich Fromm for Today*, edited by Rainer Funk and Neil McLaughlin. Giessen: Psychosozial-Verlag.
- . 2024. “Erich Fromm’s Contribution to Critical Theory.” *Logos: A Journal of Modern Society & Culture* 23, no. 2. <https://logosjournal.com/article/erich-fromms-contribution-to-critical-theory/>.
- Jay, Martin. 2014. *Diyalektik İmgelem: Frankfurt Okulu’nun Tarihi ve Çalışmaları [1923-1950]*. Çeviren Sevgi Doğan. Ayrıntı Yayınları.
- Marx, Karl. 1979. *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*. 4. bs. Çeviren Sevim Belli. Sol Yayınları.
- . 2011. *1844 Elyazmaları: Ekonomi Politik ve Felsefe*. 4. bs. Çeviren Kenan Somer. Sol Yayınları.
- . 2013. “Feuerbach Üzerine Tezler.” İçinde *Alman İdeolojisi*, Karl Marx ve Friedrich Engels, 2. bs. Çeviren Tonguç Ok ve Olcay Geridönmez, 505–508. Evrensel Basım Yayın.
- Marx, Karl, ve Friedrich Engels. 2013. *Alman İdeolojisi*. 2. bs. Çeviren Tonguç Ok ve Olcay Geridönmez. Evrensel Basım Yayın.
- Paquot, Thierry, and François Pépin. 2024. *Larousse Felsefe Sözlüğü: Kavramlar, Filozoflar ve Eserler*. Çeviren Selim Atakan Altınörs. VakıfBank Kültür Yayınları.
- Serin, İsmail. 2023. “Eleştirel Teori – Fenomenoloji İlişkisini Çözümlemede Adorno’nun Rolü.” İçinde *Eleştirel Teori: Toplum ve Siyaset Felsefesi Yazıları*, editör Eray Yağanak, 41–50. Nika Yayınevi.
- Slater, Phil. 1998. *Frankfurt Okulu: Kökeni ve Önemi – Marksist Bir Yaklaşım*. Çeviren Ahmet Özden. Kabalıcı Yayınevi.